

הסתדרות העובדים הספרדים ומעמד יהודי ספרד והמזרח ביישוב

משה נאור

תקציר

מאמר זה עוסק בהסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל, אשר פעלה מ-1940 עד 1946 בתור מסגרת משותפת להסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב ולארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים. המאמר בוחן את התפתחותן של הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל בכלל ושל הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב בפרט ואת פעילותן לשינוי מצבם הכלכלי של הפועלים הספרדים והמזרחים ולשיפור מעמדם החברתי והפוליטי של יהודי ספרד והמזרח ביישוב. הסתדרות העובדים הספרדים לא רק ייצגה בפעילות זו את קיומה של זהות עדתית-מעמדית אלא שהיא גם שיקפה את מעמדם של יהודי ספרד והמזרח בתור מתווכים בין יהודים ובין ערבים ובתור קבוצת כלאיים אשר מצויה על הגבול הכלכלי והחברתי שבין המשק היהודי לזה הערבי. המאמר עוסק בחלקו הראשון בנסיבות הקמתם של ארגוני העובדים הספרדים בתל אביב ובירושלים בתקופת המרד הערבי, ובוחן זאת על רקע הקשר שבין מאפייני תעסוקתם של יהודי המזרח ותנאי שכרם ובין רמת חייהם. המאמר בוחן גם את אופן הבקשה של הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל לשנות יחס זה שבין זהות עדתית למעמד חברתי בימי מלחמת העולם השנייה.

מילות מפתח: ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים, ארגון עובדי המזרח, הסתדרות העובדים הכללית, הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל, הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב, יהודי ספרד והמזרח, שוק העבודה

מבוא

מעמדה ההגמוני של הסתדרות העובדים הכללית בשוק העבודה היהודי בתקופת המנדט הבריטי בא לידי ביטוי בין היתר בהתייחסותה לארגוני עובדים מתחרים כאל ארגוני מייעוטים.¹ בתיאור הפועל המזרחי, הסתדרות העובדים הרוויזיוניסטים, העובד הציוני

1 ראו למשל את דברי אהרן ציולינג בישיבת ועד הפועל של ההסתדרות, 27.1.1943, בתוך: צבי רוזנשטיין (עורך), **ההסתדרות: מאסף**, הוועד הפועל של ההסתדרות, תל אביב, 1946, עמ' 259.

וארגון העובדים הציונים כמו ארגוני העובדים של המיעוטים ביקשה הסתדרות העובדים הכללית להדגיש לא רק את יחסי הכוח בין רוב למיעוט ששררו בשוק העבודה היהודי אלא גם את מהעליונות הפוליטית של תנועת הפועלים במוסדות הלאומיים של היישוב ובתנועה הציונית. עם ארגוני העובדים אשר נכללו בהגדרה של ארגוני מיעוטים, ואשר בהם ראתה הסתדרות העובדים הכללית מתחרים במאמציה לכלול בה את הפועלים הלא מאורגנים, נמנו הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב וארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים. שני ארגונים אלה נוסדו במחצית השנייה של שנות השלושים של המאה ה-20 על רקע השפעותיו הכלכליות של המרד הערבי, ובשנת 1940 הקימו מרכז משותף, שתיאם את פעילותם ברמה הארצית בשם הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל. הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל חדלה לפעול כמרכז משותף ארצי בשנת 1946, עם פירוק ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים והצטרפות חבריו להסתדרות העובדים הכללית. הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב לעומת זאת שמרה על עצמאותה והמשיכה להתקיים כארגון עובדים עד פירוקה והצטרפות חבריה להסתדרות בשנת 1950. במאמר זה ניוכח כי הסתדרות העובדים הספרדים ביקשה לפעול לשיפור מצבם הכלכלי של הפועלים הספרדים והמזרחים ולשינוי מעמדם החברתי והפוליטי של יהודי ספרד והמזרח ביישוב. הסתדרות העובדים הספרדים לא רק ייצגה בפעילות זו את קיומה של זהות עדתית-מעמדית אלא שהיא גם שיקפה את מעמד הכלאיים של יהודי ספרד והמזרח בתור כאלה המצויים על הגבול הכלכלי והחברתי שבין המשק היהודי לזה הערבי. המעבר משלטון עות'מאני לממשל מנדטורי בריטי ושינוי מבנהו החברתי והפוליטי של היישוב היו מן הגורמים העיקריים אשר השפיעו על מעמדם החברתי, התרבותי והפוליטי של יהודי ספרד והמזרח בתקופת המנדט. סוגיה זו נודעה בשיח הציבורי והפוליטי של היישוב בשם השאלה הספרדית, ניכרה בשורה של תחומים ועמדה בבסיס ההתארגנות הציבורית והפוליטית של יהודי ספרד והמזרח בתקופת המנדט.² המאבק שניהלו ארגונים שביקשו לייצג את יהודי ספרד והמזרח ופעילותם לשינוי מעמדו של ציבור מגוון זה בחברה באו לידי ביטוי לא רק בתחום הפוליטי אלא גם בהתארגנות הנוער הספרדי והמזרחי.³

2 על הדיון בתקופת המנדט בשאלת מעמדם של יהודי המזרח ביישוב, שזכתה לכינוי 'השאלה הספרדית', ראו למשל: יובל עברי, השיבה לאנדלוס: מחלוקות על תרבות וזהות יהודית-ספרדית בין ערביות לעבריות, מאנגס, ירושלים 2020, עמ' 229; משה ליסק, 'הבעיה העדתית וארגונים עדתיים בתקופת היישוב', עיונים בהיסטוריה חברתית של ישראל, מוסד ביאליק, ירושלים 2009, עמ' 239-255. על הקשר בין מוצא עדתי למעמד חברתי בהקשר של יהודי המזרח בתקופת המנדט ראו למשל: ג'ף הלפר, 'עדות המזרח בירושלים', בתוך: אלי שאלתיאל (עורך), פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1981, עמ' 288-289; פנינה מורג-טלמון, 'העדה הספרדית בתקופת היישוב - עדתיות ולאומיות', בתוך: רות טוויג (עורכת), היהודים הספרדים בארץ ישראל במבחן הזמן - אסופת מאמרים, מרכז דינור, ירושלים 2000, עמ' 9.

3 משה נאור, 'דגל ציון והתארגנות הנוער הספרדי והמזרחי בתקופת המנדט הבריטי', עיונים, 34 (2020), עמ' 200-223.

כמו תנועת הנוער הספרדית דגל ציון, שאף היא הוקמה ופעלה בתל אביב משלהי שנות השלושים, גם הסתדרות העובדים הספרדים ביטאה את הניסיון להקמת התארגנות ספרדית ומזרחית שמטרתה העיקרית הייתה לפעול לשינוי מעמדם של יהודי ספרד והמזרח ביישוב. לפיכך ביטאה הקמת מסגרות ארגוניות מקומיות וארציות, דוגמת דגל ציון או הסתדרות העובדים הספרדים, את אופן ההתארגנות של הספרדים והמזרחים בתקופת המנדט על המתח שהיה קיים בה בין היבטים עדתיים להיבטים לאומיים וגם בין מרכיבים עדתיים למרכיבים מעמדיים. הקשר בין מעמד חברתי לזהות עדתית ייצג בין השאר את מקומם של הספרדים והמזרחים כמי שניצבו בין החברה היהודית לחברה הערבית ובין המשק היהודי למשק הערבי. לפיכך התקיים מקום זה של בני כלאיים או של קבוצת כלאיים שניצבת בין קהילות לזהויות והמתוותת בין יהודים לערבים בתחומים שונים גם בתחום הכלכלי, ונעמוד על כך במאמר זה.⁴

שוק העבודה היהודי ושוק העבודה הערבי בתקופת המנדט תוארו לא אחת במחקר כשוק עבודה מפוצל.⁵ הגדרה זו באה לציין שוק עבודה, אשר אף שהתקיימו בו השפעות הדדיות, קשרי גומלין ונקודות מפגש בין המשק היהודי למשק הערבי,⁶ ייצג שתי מערכות כלכליות וחברתיות נפרדות שהיו גם בעלות מאפיינים וקווי התפתחות שונים.⁷ ההבדלים בין תנאי העסקתו ושכרו של הפועל היהודי ובין אלה של עמיתו הפועל הערבי ביטאו אפוא את קיומה של כלכלה דואלית וגם של חברה דואלית.⁸ עם זאת, מעמדם המקצועי ותנאי העסקתם וחייהם של הפועלים היהודים המזרחים, שאותם ביקשה הסתדרות העובדים הספרדים לשנות, ביטאו את היותם קבוצת כלאיים כלכלית וחברתית. כמו ההיבטים התרבותיים, החברתיים והפוליטיים, שנדונו לאחרונה במחקר בנוגע להיסטוריה של יהודי ספרד והמזרח ובנוגע לשאלת קיומה של זהות יהודית-ערבית בתקופת המנדט,⁹ גם בתחום

4 להרחבה בנושא זהותם של יהודי ספרד והמזרח בתקופת המנדט ולתפקידם כמתווכים בין יהודים לערבים ראו: אביגיל יעקבסון ומשה נאור, בני הארץ והמזרח: יהודים וערבים בתקופת המנדט הבריטי, מאגנס, ירושלים 2021.

5 דבורה ברנשטיין, 'ברית פועלי ארץ-ישראל: ארגונם של פועלים ערבים ומדיניות העבודה העברית', *מגמות*, 37/3 (1996), עמ' 229-253.

6 על התזה השיתופית בין יהודים לערבים בחקר יחסי העבודה בתקופת המנדט ראו: Zachary Lockman, 'Railway Workers and Relational History: Arabs and Jews in British-Ruled Palestine', *Comparative Studies in Society and History*, 35/3 (1993), p. 604.

7 דבורה ברנשטיין, 'כאשר עבודה עברית איננה עומדת על הפרק: הסתדרות העובדים לנוכח המגזר הממשלתי המנדטורי', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט 1918-1948 (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2003)*, עמ' 82; Jacob Metzger, *The Divided Economy of Mandatory Palestine*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, pp. 9-10.

8 עוד בנושא זה ראו: אביבה חלמיש, 'ארץ ישראל המנדטורית: חברה דואלית או מציאות קולוניאלית?', *זמנים*, 92 (סתיו 2005), עמ' 16-25; יעקב מצר, 'כלכלת ארץ-ישראל בתקופת המנדט: מבט על התפתחות המחקר', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט*, עמ' 41.

9 לסקירה על ספרות המחקר העדכנית בנושא הזהות ההיברידית היהודית הערבית בתקופת המנדט ראו: תמי רוז, 'יהודיות-ערביות? אתניות, לאומיות ומגדר בתל-אביב המנדטורית', *תיאוריה וביקורת*,

הכלכלי-חברתי אפשר להציב את יהודי המזרח כקהילה שניצבה לא רק על הגבול שבין המשק היהודי למשק הערבי ובין שוק העבודה היהודי לשוק העבודה הערבי אלא גם בין הפועל היהודי לפועל הערבי ובין הפועל היהודי שמוצאו מאירופה לפועל היהודי שמוצאו מארצות האסלאם והמזרח. לפיכך חרקה הגדרת הסתדרות העובדים הספרדים כארגון מיעוטים מיחס שבין רוב למיעוט בשוק העבודה וציינה בעקיפין את מעמדם הנחות של העובדים הספרדים במשק הכלכלי וגם את השאיפה לשינוי מצבם החברתי והתרבותי של יהודי ספרד והמזרח ביישוב, שעמדה בבסיס ההתארגנות העדתית-מעמדית. על כן היא ביטאה, כארגון מיעוטים, את היחס בתוך היישוב שבין הנהגה, אשכנזית רובה, ובין הפועלים המזרחים שחיו בשולי הערים הגדולות, ואת תהליך ההכלה של המזרחים לתוך היישוב.

לא זו בלבד אלא שהגבול בין המשק היהודי ובין המשק הערבי היה דינמי. כאמור, למרות ההבדלים הניכרים בין מאפייני המשק היהודי למאפייני המשק הערבי, היו ביניהם נקודות מפגש שונות, אשר יצרו מערכת כלכלית משותפת שנעה בין תקופות של פיצול והפרדה כלכלית וחברתית ובין שנים של שיתוף ושילוב כלכליים.¹⁰ יוסף ושיץ עמד על כך שההתמקדות במערכת כלכלית מקומית בערים המעורבות מלמדת כי במקרים מסוימים, ובייחוד בחיפה, לא היה אפשר לקיים שתי חברות אזרחיות סגורות ונפרדות או של שני משקים נפרדים. לא רק מקומות העבודה המשותפים תרמו לכך לדעתו אלא גם המפגש על בסיס עסקי שהתקיים בשוקי הסחורות, הבתים, העבודה והשירותים.¹¹ מגמת הפרדה בין מקומות עבודה ליהודים ולערבים ובין המשק היהודי לערבי לא הייתה אפוא מלאה ומוחלטת, וכל תקופת המנדט היא התנהלה כמערכת כלכלית כוללת, שהמשק הערבי והמשק היהודי התנהלו בה כשני משקים מתפרדים ומתאחדים חליפות.¹² להתנהלות זו נודעה השפעה על מצבם הכלכלי של העובדים הספרדים והמזרחים ועל מעמדם החברתי של יהודי ספרד והמזרח ביישוב.

הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל – בתור מסגרת משותפת להסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב ולארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים – שיקפה אפוא בפעילותה למען שיפור מצבם הכלכלי והחברתי של העובדים הספרדים והמזרחים את מעמדם בחברה היישובית. הדיון במאמר זה על אודות פעילות הסתדרות

Menachem Klein, 'The Twenty-First Century New ;160-137 עמ' (חורף 2011), 39-38 Critical Historians', *Israel Studies Review*, 32/2 (2017), pp. 146-163; Abigail Jacobson and Moshe Naor, *Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine*, Brandeis University Press, Waltham, MA 2016

10 מיכאל אסף, היחסים בין ערבים ויהודים בארץ ישראל (1860-1948), תרבות וחינוך, תל אביב 1970, עמ' 105-106, 203.

11 יוסף ושיץ, 'תמורות חברתיות ביישוב הערבי של חיפה בתקופת המנדט', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, עמ' 425.

12 אסף, היחסים בין ערבים ויהודים, עמ' 237.

העובדים הספרדים מתייחס בעיקר לרמת מנהיגות ומדיניות ואינו עוסק בהיסטוריה 'מלמטה' ומהאופנים שעובדים, ובהם נשים ובני נוער, התנסו ופעלו הן במקומות העבודה והן בהסתדרות העובדים הספרדים. הסתכלות זו 'מלמעלה' מתבססת על ביטאוניה ועל דיוני הנהלתה של הסתדרות העובדים הספרדים המצויים במכון לחקר תנועת העבודה ע"ש פנחס לבון. במאמר זה אני מתמקד בהסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב, אשר כמעט לא נבחנו במחקר, ופחות בארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח, שאברהם חיים בחן אותו במחקרו על ועד העדה הספרדית בירושלים.¹³ חלקו הראשון של המאמר עוסק בקשר שבין תנאי עבודתם של יהודי ספרד המזרח ובין רמת חייהם כמו שהוא בא לידי ביטוי בתקופת המרד הערבי וכן בנסיבות שהביאו להקמת ארגוני העובדים הספרדים באותה עת הן בתל אביב והן בירושלים. חלקו השני של המאמר עוסק בניסיונה של הסתדרות העובדים הספרדים לשנות את היחס בין זהות עדתית למעמד חברתי בימי מלחמת העולם השנייה ואת האופן שמאבקה זה חשף את המתח החברתי והפוליטי, אשר נלווה להתאגדות העדתית המעמדית ביישוב.¹⁴

הקמת ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח וארגון עובדי המזרח

ב־17 במאי 1936, כחודש ימים לאחר פרוץ המרד הערבי, החל העיתון דבר בפרסום מדור שנקרא 'בעדות המזרח'.¹⁵ פרסומו העיד על צורך פוליטי בקרב מפא"י לחיזוק הקשר בין המפלגה והסתדרות העובדים הכללית ובין יהודי המזרח, אך הוא גם ביטא הבנה, אשר הלכה וגברה בקרב הנהגת היישוב, בדבר ההרעה שחלה במצבה הכלכלי של האוכלוסייה

13 אברהם חיים, ייחוד והשתלבות: הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי 1917-1948, כרמל, ירושלים 2000, עמ' 202-207. את הסתדרות העובדים הספרדים בחנו גם יעקבסון ונאור כחלק מהדיון בנושא תפיסתם העצמית של יהודי ספרד והמזרח כמתווכים בין יהודים לערבים. יעקבסון ונאור עמדו על כך שהסתדרות העובדים הספרדים לא הייתה ארגון משותף ליהודים ולערבים, ועם זאת תמכה הנהגתה, ובעיקר רפאל תורג'מן, בהבעת סולידריות מעמדית בין פועלים יהודים לערבים. הנהגת הסתדרות העובדים הספרדים גם נדרשה להדגיש פומבית את תמיכתה בתנועה הציונית, על רקע טענה שהועלתה בעיתונות הערבית, ולפיה היא לא הזדהתה עם הרעיון הציוני. סוגיה זו נדונה בהרחבה בספרם של יעקבסון ונאור, ולא כאן המקום לדיון נוסף בה. ראו: יעקבסון ונאור, בני הארץ והמזרח, עמ' 97-100.

14 על נושא היחס בין עדתיות ללאומיות ולהתבדלות ראו למשל: שלמה אלבוחר, הזדהות, הסתגלות והסתייגות: הספרדים בארץ ישראל והתנועה הציונית בימי השלטון הבריטי, 1918-1948, הספרייה הציונית, ירושלים 2002; יצחק בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2007; חנה הרצוג, עדתיות פוליטית – דימוי מול מציאות: ניתוח סוציולוגי-היסטורי של הרשימות העדתיות לאספת הנבחרים ולכנסת (1920-1948), הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1986.

15 'בעדות המזרח', דבר, 17.5.1936.

היהודית בכלל ובקרב יהודי ספרד והמזרח בפרט בתקופת המשבר הכלכלי, שהחלה בארץ ישראל בשנת 1935 עם פרוץ המלחמה בין איטליה לחבש. במשבר כלכלי זה, אשר הלך והתגבר עם התמשכות המרד הערבי והסלמתו ואשר הסתיים רק בשנת 1941, שאז הצטרף המשק הארץ-ישראלי למאמץ המלחמתי הבריטי, נפגעו במיוחד ענף הבנייה והמקצועות הנלווים לו.¹⁶ המשבר השפיע קשות גם על תעשיית ההלבשה, המסחר ושוק הצרכנים וניכר בעליית מספר המובטלים בערים; תרמו לו מעשי אלימות וטרור שנקטו שתי הקהילות הלאומיות בתקופת המרד.¹⁷ אלה השתלבו במלחמה כלכלית, שביטוייה היו חרם ערבי מצד אחד ומימוש מדיניות עבודה עברית והעדפת תוצרת הארץ מצד אחר. המצוקה הכלכלית התגלמה גם בקיומה של תופעת הפליטים היהודים, רבים מהם מקרב יהודי ספרד והמזרח, שנמלטו מאזורי עימות, בייחוד מהשכונות שנמצאו לאורך קווי הגבול שבין יפו לתל אביב; מהשכונות המשותפות בחיפה שלמרגלות הכרמל; ובירושלים מהעיר העתיקה, שכונת שמאעה וגורת אל-ענב.

השפעות המשבר הכלכלי והמרד הערבי על מצבם של פועלים, סוחרים ובעלי מלאכה, שהיו חלק ממערכת כלכלית ומסחרית משותפת ליהודים ולערבים שהתקיימה בערים המעורבות, נדונו בכינוסים שערכו ארגונים שונים אשר ייצגו את יהודי ספרד והמזרח ביישוב. כך למשל בשיבת הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב שהתקיימה באוקטובר 1939 נדונה בעיית האבטלה בקרב עדות המזרח והובעה דאגה לגורלם של אלפי יהודים ספרדים, ובהם סוחרים, בעלי רכוש ובעלי מלאכה שמעמדם הכלכלי נהרס מאז נותקו מיפו, שהם גרו והתפרנסו בה. הנהלת הסתדרות היהודים הספרדים, אשר נוסדה בתל אביב בשנת 1935, מסרה על פניות מצד מאות משפחות שביקשו סיוע במציאת עבודה.¹⁸ גם בכינוס ארצי שנערך באפריל 1939 בהשתתפות נציגי ארגונים ספרדיים שונים נמסר כי המשבר פגע קשה בעיקר בשכבות הרחבות של בני הארץ ועולי ארצות המזרח, שפרנסתם הייתה קשורה ביחסי מסחר ועסקים עם ערבים.¹⁹ אליהו אלישר, מראשי ועד העדה הספרדית בירושלים, הזכיר למשתתפי הכינוס: '18 אלף יהודים שהתפרנסו בירושלים, אבדו לגמרי את מקור מחיתם במשך שלוש השנים האחרונות. בעיר העתיקה, במרכזים שהיו בשכונות עם הערבים, ובמקומות אחרים שכל עבודתם הייתה עם הכפרים הערבים [...] וגם] בתל אביב אותו הדבר, כל הסוחרים היהודים ביפו התמוטטו בין לילה'.²⁰ מצב דומה

16 יעקב מצר ועודד קפלן, משק יהודי ומשק ערבי בארץ-ישראל: תוצר, תעסוקה וצמיחה בתקופת המנדט, המכון למחקר כלכלי בישראל על שם מוריס פאלק, ירושלים 1990, עמ' 117.

17 בשנת 1938 היו בערים כ-6,000 מובטלים יהודים. ראו: ולטר פרויס, 'תנועת האבטלה בשנות 1936-1940', בתוך: נטל מרצון: לפרשת מאמצינו בחמש שנות המצוקה 1936-1940 - לקט דברי חברים, קרן חוסר עבודה, תל אביב 1941, עמ' 41-42.

18 'מצבם הקשה של בני עדות המזרח', דבר, 11.10.1939.

19 פרוטוקול הוועידה הארצית של היהודים הספרדים ובני עדות המזרח, 6.4.1939, הארכיון הציוני המרכזי (להלן אצ"מ), S5/669.

20 'מדברי אליהו אלישר בוועידה הארצית של היהודים הספרדים ובני עדות המזרח, 6/4/1939, שם.

שרר גם בחיפה, ששם למובטלים שאיבדו את מקום עבודתם ולמצוקת סוחרים קמעוניים שמסחרם בשוק הערבי נפגע קשות התווספו אלפי יהודים שנמלטו משכונותיה הספרדיות של העיר – חארת אל יהוד וארד אל-יהוד, ובעקבות זאת נזקקו לעזרה סוציאלית.²¹ על רקע התמשכות המשבר הכלכלי ופרוץ המרד הערבי הוקם בירושלים ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח.²² ארגון העובדים החדש נרשם ברשם האגודות ביולי 1938, כ־600 עובדים היו חברים בו, רבים מהם פועלים מענף הבנייה כמו בנאים, רצפים וסתתים.²³ בארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בלט חלקם של מאות פועלים לא מקצועיים, שרובם הועסקו כפועלים בענף הבניין. על מאפייני העובדים שאליהם פנה ארגון עובדים ספרדים ובני עדות המזרח מלמד הקול הקורא שפורסם מטעמו עם ייסודו, ובו צוין: 'מצב החרום הממושך שבו נתון הישוב העברי הביא את ההמון העובד וביחוד הספרדי עד דכא. הקפאון בשוק העבודה בירושלים עקב המצב הכלכלי פגע קשה בראש ובראשונה בצבור עובדי עדות המזרח אשר נדחק מעמדותיו הכלכליות שרכש במשך עשרות שנים. באופן מיוחד נפגע העובד המזרחי הלא מאורגן שחי לו את חייו בצורה פשוטה ובלי כל זיקה לכל הסתדרות'.²⁴ בתור ארגון עובדים אִפּוֹלִיטִי ביקש ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח לייצג את זכויות חבריו ולפעול 'להגנת עמדותיו הכלכליות וכיבוש העבודה בכל המקצועות בעיר'.²⁵ עם זאת, מטרת ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח חרגו מייצוג עובדים בשוק העבודה לכדי שינוי חברתי שביקש 'להביא שינוי יסודי במצב שבו נתונות השדרות העממיות של הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים'.²⁶ יתרה מזאת, עד פרוץ מלחמת העולם ביקש הארגון להתמקד בהקמת קרן הלוואות, במציאת מקומות עבודה עבור חבריו, בשיפור תנאי העסקתם ובקידום הכשרתם המקצועית,²⁷ ושאיפתו בקרב חבריו 'המוני העמלים מבני עדות המזרח' הן בתחום התרבות והן מבחינה לאומית הייתה לפעול 'להעלאת רמתם הכלכלית, הסוציאלית והתרבותית, למען יחדלו להיות איבר מדולדל בגוף האומה ויגבירו את השתתפותם בבניין הארץ'.²⁸

מטרות דומות הציב לעצמו גם ארגון עובדי המזרח, שפעל באותה עת בתל אביב. את ארגון עובדי המזרח הקים בשנת 1938 דוד בנבנישתי, שבאותה עת שימש חבר מועצת

- 21 פרוטוקול ישיבת ועד העדה הספרדית של חיפה, 5.5.1938, ארכיון העדה הספרדית שבארכיון עיריית חיפה, ללא מספר תיק. ראו גם: יעקב אלעזר, **ניצני עוז בימי עברה**, האחים וינברג, ירושלים 1986, עמ' 123-126.
- 22 'כינוס ארגון הסתתים המזרחים בירושלים, 18/3/1937', ארכיון תנועת העבודה, מכון לבון (להלן: אה"ע), IV-257-3. ראו גם: חיים, **ייחוד והשתלבות**, עמ' 202.
- 23 'ארגון עובדים ספרדים ובני עדות המזרח בירושלים', **הבקר**, 31.7.1938.
- 24 'אל צבור הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים', אה"ע, IV-257-4.
- 25 שם.
- 26 'ב"כ ארגוני הספרדים בירושלים אצל הרב עוזיאל', **הבקר**, 2.7.1939.
- 27 חיים, **ייחוד והשתלבות**, עמ' 203.
- 28 יעקב פלטי, 'העובדים הספרדים ואספת הנבחרים', **דבר**, 19.10.1944.

עיריית תל אביב. בנבנישתי נולד באיזמיר בשנת 1892, ולפני עלייתו לארץ ישראל בסיום מלחמת העולם הראשונה התגורר יותר מעשור במצרים, הוא שימש נשיא ארגון עובדי המזרח עד יום מותו ביולי 1940.²⁹ בארגון שהקים היו חברים 700 עובדים בערך, רובם פועלים לא מקצועיים. לארגון עובדי המזרח הצטרפו כמה עשרות מעובדי הספרדים של עיריית תל אביב. במסגרת תפקידיו כמו חבר מועצת עיריית תל אביב, הגובר וסגן יושב ראש ועד הקהילה היהודי יפו ותל אביב, וכמו יושב ראש אגודת התחייה שפעלה לארגון הנוער הספרדי בתל אביב, פעל בנבנישתי למציאת מקומות עבודה עבור חברי ארגון עובדי המזרח במחלקות העירייה ובנמל העיר וכן לשיפור תנאי העסקתם של עובדי העירייה.³⁰

על רקע פועלו של בנבנישתי בחר אריה תורג'מן, באותה עת מראשי הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב, לכנותו 'פטרונם של עדות המזרח'.³¹ בהקמת ארגון עובדי המזרח, הסביר תורג'מן, באה לידי ביטוי דאגתו של בנבנישתי ל'מצבם העלוב של המוני בני עדות המזרח, תושבי השכונות והפרברים המזוהים ללא כל דאגה וטפול'.³² 'בנבנישתי ידע היטב', כתב תורג'מן, 'שמצבם הירוד של המוני הספרדים ובני עדות המזרח לא יוטב כל עוד לא יוקם בקרבם ארגון חזק של עובדים שישתלב בתוך חיי העבודה בארץ וישתתף גם בכל החובות והפעולות הציוניות והיישוביות כגוף מאורגן'.³³ ארגון עובדי המזרח שם לו למטרה אפוא לפעול לא רק לשיפור מצבם הכלכלי של חבריו אלא גם לחיזוק תודעתם הלאומית, לשינוי מעמדם של יהודי ספרד והמזרח ביישוב ולשילובם במוסדות היישוב והתנועה הציונית.³⁴ עמדה דומה נקט גם סניף ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בתל אביב, שהיו בו 610 חברים רשומים.³⁵ כמו ארגון עובדי המזרח, גם ארגון עובדים זה פנה אל הפועלים הלא מקצועיים, שרובם המוחלט התגורר בשכונות הגבול – כך כונו השכונות לאורך הגבול המוניציפלי שבין תל אביב ליפו. יעקב מזרחי, ששימש מזכיר הארגון, עמד על כך בשנת 1940 בצינו: 'רוב חברינו והתלויים בהם הנם ילידי הארץ, תושבי גבולות יפו-תל אביב, שהמאורעות הרסו את מצבם לגמרי והמלחמה כיום מעמידה אותם בחוסר מנת

29 דוד סמילנסקי, 'העסקן העממי (תולדות חייו ופעולותיו)', בתוך: אריה תורג'מן (עורך), **דוד בן בנימין בנבנישתי ז"ל: שנה למותו, קווים לדמותו, הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל, תל אביב 1941, עמ' 8-12**; בן-ציון כהן, 'לארגון עובדי המזרח', **הבקר**, 16.1.1939. כהן היה יושב ראש ארגון עובדי המזרח וממקימי הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב.

30 הנ"ל, 'לשאלת עובדי המזרח', שם, 11.7.1939.

31 אריה תורג'מן, 'פטרונם של עדות המזרח', **הבקר**, 5.8.1940.

32 הנ"ל, 'שנה למותו', בתוך: הנ"ל (עורך), **דוד בן בנימין בנבנישתי ז"ל, עמ' 13**.

33 הנ"ל, 'פטרונם של עדות המזרח'.

34 על ההתייחסות אל יהודי ספרד והמזרח בתקופת המנדט כאילו אין הם חלק מן המפעל הציוני והם נעדרים תודעה לאומית ציונית ראו: יעקבסון ונאור, **בני הארץ והמזרח**; הלל כהן, 'חיי ומותו של היהודי-הערבי בארץ-ישראל ומחוצה לה', בתוך: עופר שיף (עורך), **מולדות בגולה: תפיסות של שייכות וזרות בתפוצה היהודית (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2015), עמ' 171-200**.

35 'לרוקח מארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בתל אביב, 5/8/1940, אצ"מ, J1-14452/1.

לחם יומית'.³⁶ כאן המקום לציין כי על פי מפקד האוכלוסין שערך ועד הקהילה בתל אביב בשנת 1938, בשכונות הגבול שבין יפו לתל אביב התגוררו 22,244 יהודים.³⁷ באותו מפקד התפקדו 23,917 ספרדים ומזרחים ועוד 6,327 תימנים,³⁸ וההערכה הייתה כי יהודי ספרד והמזרח היו 17 אחוזים מכלל האוכלוסייה בעיר, והתימנים – חמישה אחוזים.³⁹

העובדים הספרדים והמזרחים: בין המשק היהודי למשק הערבי

הקמתם של ארגון עובדי המזרח בתל אביב ושל ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח המחישה אפוא את מצוקת המובטלים מקרב העובדים הספרדים והמזרחים בתקופת המרד הערבי והדגישה את חלקם של הפועלים הלא מקצועיים בהם. כאמור, בין הפועל היהודי ובין הפועל הערבי, ובייחוד בקרב פועלים לא מקצועיים, היו קיימים פערי שכר ותנאי תעסוקה.⁴⁰ פערים אלה היו גם מן הגורמים שפגעו קשות ביכולת ההתארגנות המשותפת של פועלים יהודים וערבים באיגודים מקצועיים ובוועדי עובדים משותפים. את הפער בשכר בין הפועל היהודי לפועל הערבי הסבירה הנהגת היישוב בהבדלים בין רמתו המקצועית והשכלתו של הפועל היהודי ובין אלה של הפועל הערבי, וגם בקיומם של הבדלים ברמת חייו ובאורח חייו של הפועל היהודי לעומת אלה של הפועל הערבי, שהוציא פחות על בריאות, על חינוך ועל מסים.⁴¹ עם זאת, בהבחנה בשכר בין הפועל היהודי שמוצאו מאירופה ובין הפועל הערבי האסייתי, שעליה עמדו גם פקידי ממשל בריטים, לא ניתנה הדעת לפועל היהודי שמוצאו מארצות המזרח התיכון. ההשוואה בין רמת הכנסתו תחומי מקצועו ותנאי עבודתו של הפועל היהודי המזרחי לאלה של הפועל היהודי שמוצאו מאירופה מלמדת על הזיקה שהתקיימה בתקופת המנדט בין מוצא אתני למעמד חברתי, על מעמדם החברתי והכלכלי של הפועל היהודי המזרחי ועל זהות הכלאיים של יהודי המזרח – היהודית-ערבית, שבאה לידי ביטוי גם בתחום הכלכלי. משכורתו של הפועל היהודי מארצות המזרח הייתה קרובה לזו של הפועל הערבי יותר מאשר לתנאי העסקתו של הפועל היהודי ממוצא אירופי. כך למשל תאם שכר המינימום של פועלים יהודים מזרחים לא מקצועיים בערים לשכרם של הפועלים הערבים.⁴² על הפערים בתנאי השכר,

36 'מיעקב מזרחי לוועד הלאומי, 27/5/1940, שם.

37 '156 אלף תושבים בתל אביב', הַצָּפָה, 27.7.1938.

38 שם.

39 עובדיה איזנברג, 'אוכלוסיית תל אביב ושכנותיה ב-1938', ידיעות עיריית תל אביב, 15.9.1938.

40 דן הורוביץ ומשה ליסק, מיישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, עם עובד, תל אביב 1977, עמ' 23-25.

41 ברנשטיין, 'כאשר עבודה עברית', עמ' 83. ראו גם: אסף, היחסים בין ערבים ויהודים, עמ' 226-228; יוסף ושיץ, הערבים בארץ ישראל, ספרית פועלים, מרחביה 1947, עמ' 159-160.

42 ברנשטיין, 'כאשר עבודה עברית', עמ' 84.

על המבנה המקצועי ועל תנאי העבודה של הפועלים הספרדים, התימנים והמזרחים לעומת אלה של הפועל היהודי ממוצא אשכנזי מלמדים נתוני מפקד העובדים שערכה הסתדרות העובדים הכללית במארכ 1937.

את מפקד העובדים הכללי ערכה המחלקה הסטטיסטית של הסתדרות העובדים הכללית בתיאום עם הסוכנות היהודית ובשיתוף התאחדות התימנים, הסתדרות פועלי אגודת ישראל והפועל המזרחי. מפקד העובדים הקיף ציבור של 104,122 עובדים, מקצתם לא היו חברי הסתדרות העובדים הכללית. 14 אחוזים מכלל המתפקדים, שהם 14,465 עובדים, הוגדרו כמשתייכים לעדות המזרח. מכאן ששמונה אחוזים מכלל המתפקדים במפקד היו ספרדים, שלושה אחוזים וחצי תימנים ושני אחוזים וחצי – עדות המזרח האחרות.⁴³ אם בוחנים את הנתונים על פי חלוקה פנימית בתוך ציבור העובדים התימני, המזרחי והספרדי, הספרדים היו 56.6 אחוזים, יהודי תימן – 25 אחוזים, ו־18.4 אחוזים היו מזרחים. כאן המקום לציין כי החלוקה לשלוש קטגוריות אתניות-עדתיות אלה הייתה מקובלת באותה עת. כך למשל על פי נתוני המחלקה הסטטיסטית של הנהלת הסוכנות היהודית הנכונים לשנת 1936, מתוך 404,000 היהודים שחיו בארץ ישראל באותה עת היו 37,000 ספרדים, 18,000 תימנים ו־39,000 מעדות המזרח. חלוקה דומה הונהגה בנתוני המחלקה הסטטיסטית של הסוכנות היהודית משנת 1945, שלפיהם היו יהודי ספרד והמזרח כ־22 אחוזים מכלל 592,000 היהודים שהתגוררו בארץ ישראל: 57,000 ספרדים, 29,000 תימנים ו־46,000 מעדות המזרח.⁴⁴

נתוני מפקד העובדים שערכה ההסתדרות בשנת 1937 מלמדים גם על הבדלים בתחום המקצועי ובתנאי השכר בין הפועלים המזרחים, התימנים והספרדים ובין מקביליהם יוצאי אירופה. מנתוני התעסוקה בירושלים, בתל אביב ובחיפה עולה כי מרבית הפועלים מקרב עדות המזרח התרכזו בענף הבניין ובמקצועות הקשורים לו, כגון מתכת, עץ והובלה; וכן במקצועות הטבק, הפחם, הדפוס ובענפי השירותים. לעומת זאת, הפועלים מקרב יהדות אשכנז התרכזו יותר במקצועות החקלאות, גננות, חשמלאות, טקסטיל, מזון, כימיה, פקידות, הוראה, רפואה ובמקצועות חופשיים.⁴⁵ נתוני מפקד העובדים העידו גם על הבדלים במבנה המשפחה וההשכלה. בעלי ההשכלה הגבוהה והתיכונית מקרב העובדים האשכנזים היו 50.1 אחוזים, ואילו מקרב הספרדים היו 18.2 אחוזים; 5.6 אחוזים בקרב העובדים התימנים, ותשעה אחוזים בקרב הפועלים מעדות המזרח. פערים אלה באו לידי ביטוי גם במבנה המשפחת: 9.9 אחוזים מהמשפחות עם שלושה או ארבעה ילדים בקרב המתפקדים היו אשכנזים, 23.5 אחוזים היו ספרדים, 26.7 אחוזים היו תימנים, ו־28.5 אחוזים היו מקרב המזרחים.⁴⁶

43 ולטר פרויס, 'ההרכב המקצועי ותנאי העבודה של פועלי עדות המזרח', דבר, 24.8.1939.

44 Aaron Gertz (ed.), *Statistical Handbook of Jewish Palestine 1947*, The Department of Statistics, The Jewish Agency for Palestine, Jerusalem 1947, p. 60

45 'פנקס המפקד הכללי של העובדים העברים בארץ ישראל', דבר, 21.2.1938.

46 שם.

מבנה התעסוקה ורמת השכר קיבעו את ההתאמה בין מוצא אתני למעמד חברתי וכלכלי. פערי השכר באו לידי ביטוי בדרגות שכר שונות, שהתייחסו בין השאר לרמת ההשכלה, לרמת הוותק בארץ, לחלוקה בין פועלים מקצועיים ללא מקצועיים, בין נשים לגברים, בין ילדים למבוגרים, בין מועסקים במשרה קבועה למועסקים במשרה זמנית, ובין מועסקים בהעסקה יומית למועסקים במשרה חודשית. את פערי השכר בקרב העובדים היהודים המזרחים אפשר לתלות גם בראייה – עוד מימי העלייה השנייה – בפועל התימני ובפועל היהודי מארצות המזרח את 'הפועל הטבעי' אשר אמור ויכול להחליף את הפועל הערבי כחלק ממימוש רעיון כיבוש העבודה.⁴⁷ לתפיסה אידאולוגית זו היו לא רק מאפיינים אוריינטליסטים אלא גם דפוסים קולוניאליסטים של חלוקה בין עובדים אירופים לפועלים אסייתים.⁴⁸

מלבד מימוש מדיניות כיבוש העבודה והעבודה העברית, הפועל היהודי המזרחי ביטא גם את תפיסתם העצמית של יהודי ספרד שהם אמורים לפעול לקידום היחסים בין יהודים לערבים ולקירוב בין שני העמים. במובן זה הדמיון בין אורחות החיים של הפועל היהודי המזרחי ובין אלה של הפועל הערבי וכן חייו של הפועל היהודי המזרחי במרחב גאוגרפי ותרבותי שהיה בחלקו גם יהודי-ערבי היו עשויים לשמש מופת לשיתוף בין יהודים לערבים ולקירובם, ולאוו דווקא ביטוי או רצון לבדל בין יהודים לערבים ובין מעמדות ברוח רעיון העבודה העברית.⁴⁹ דמיון זה בא לידי ביטוי לא רק באימוץ השפה הערבית, ובמגורים בשכונות לאוכלוסייה ערבית אלא גם בכך שלא רק שכרו אלא גם תנאי חייו של הפועל היהודי המזרחי היו קרובים לפועל הערבי יותר מאשר לפועל היהודי שמוצאו מאירופה. על כך העיר ולטר פרויס, מנהל המחלקה הסטטיסטית של הסתדרות העובדים הכללית: 'תנאי העבודה ותנאי החיים של עדות המזרח בציבור הפועלים ראויים לתשומת לב מיוחדת, כי הם נופלים באופן ניכר מתנאי העבודה והחיים של ציבור העובדים האשכנזי'.⁵⁰ נתונים אלה ממחישים את החשיבות שייחס פרויס להבנת תנאי חייהם של יהודי המזרח ולמקומם בדלת העם, כך כונו במונחי התקופה תושבי שכונות העוני והמצוקה בשולי הערים. לייצוגה ולארגונה של אוכלוסייה זו פנו בתקופת המרד הערבי ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים וארגון עובדי המזרח. מכאן גם נובעת לענייני החשיבות שבהבנת ההתאמה והקשר בין תנאי חייהם ובין תנאי שכרם ותעסוקתם של הפועלים המזרחים.

47 על היחס לפועל הספרדי ולפועל התימני בתקופת העלייה השנייה ראו למשל: יהושע קניאל, **במעבר: היהודים בארץ ישראל במאה ה'ט' בין ישן לחדש ובין ישוב ארץ הקודש לבין ציונות – מבחר מאמרים**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 2000, עמ' 373-379.

48 תמר גוז'נסקי, **התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה**, מפעלים אוניברסיטאיים להוצאה לאור, חיפה 1986, עמ' 212-213.

49 עוד בנושא זה ראו: Jacobson and Naor, *Oriental Neighbors*, p. 120.

50 פרויס, 'ההרכב המקצועי ותנאי העבודה של פועלי עדות המזרח'.

בין זהות עדתית ומעמד חברתי לתנאי חיים ושכר

בשנת 1938 יצא לאור קובץ מאמרים מטעם המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית אשר יוחד לבעיות השיכון בארץ ישראל, ובו פורסם מחקרה הסוציולוגי של אינה בריטשיגיי-שימר על תנאי הדיור ועל תנאי המחיה ב־18 שכונות בירושלים שהתגוררה בהן אוכלוסייה יהודית מקרב יהודי אשכנז והמזרח כאחד, ובכלל זה 11 שכונות יהודי המזרח, ובראשן נחלת ציון, הסמוכות לשוק מחנה יהודה בירושלים (נחלאות). מתוך מרחב עוני ודלות זה התמקד מחקרה של שימר ב־260 משפחות, מהן 207 משפחות מקרב יהודי ספרד, המזרח ותימן ועוד 53 משפחות אשכנזיות.⁵¹ בריטשיגיי-שימר עסקה במצב הבניינים, בצפיפות המגורים והתברואה בשכונות שהיא בחנה. בתיאור נוקב היא סקרה את מבנה הבתים ומצבם, את צפיפות המגורים ואת תנאי התברואה הקשים אשר היא נחשפה אליהם ואשר גוללו 'תמונה מהלכת אימים של דלות משמימה ונוקבת, מבשרת רעות מבחינה בריאותית, מוסרית וסוציאלית גם יחד'.⁵² הקשר ההדוק בין תנאי תעסוקה ושכר ובין רמת החיים בא לידי ביטוי במבנה המקצועי של יהודי המזרח שהתגוררו באותן שכונות ותאם את נתוני מפקד העבודה. מרבית הגברים במשפחות המזרחיות הועסקו בענף הבנייה ובמקצועות הנלווים לו כמו סתתים, פועלי חצץ, צבעים, רצפים וכן פועלים רבים לא מקצועיים. קבוצה אחרת של גברים עסקה בסנדלרות ובמסחר קמעוני.⁵³ הנשים המזרחיות לעומת זאת עבדו במשקי בית ושימשו כובסות ומנקות, ומקצתן הועסקו כתופרות, מלצריות, מורטות נוצות ומקבצות נדבות ('חוזרות על הפתחים');⁵⁴ ואכן, על פי מפקד העובדים, כ־18 אחוזים מכלל העובדים מקרב יהודי ספרד והמזרח בערים היו נשים: 61 אחוזים מהן היו ספרדיות, 20 אחוזים תימניות ו־19 אחוזים מזרחיות.⁵⁵ מחקרה של בריטשיגיי-שימר נערך בתקופת משבר כלכלי, ועולה ממנו כי רבים מעובדי הבניין איבדו את מקור פרנסתם ונהיו מובטלים והיו מוכנים לכל שכר ירוד ובלבד שימצאו עבודה. כן נפגעה הכנסתם של סוחרים שלקוחותיהם היו יהודים וערבים, צורפי כסף וחייטים שמקצתם עבדו אצל מעסיקים ערבים. הירידה בשכר העבודה ניכרה גם בקרב סבלים ורוכלים וכן בקרב בעלי מקצוע כמו סתתים.⁵⁶ אם כן, בעקבות המרד הערבי נגרים ומסגרים היו מכתתים את רגליהם לשווא משך שבועות תמימים למצוא עבודה.⁵⁷ האבטלה

51 אינה בריטשיגיי-שימר, 'תנאי הדיור והחיים במשכנות העוני בירושלים', בעיות השיכון בארץ-ישראל, המכון לחקר הכלכלה של הסוכנות היהודית, ירושלים 1938, עמ' 54-55.

52 שם, עמ' 35.

53 שם, עמ' 60-61.

54 שם, עמ' 62. על מעמדן של נשים וילדות תימניות בשוק העבודה ראו: בת-שבע מרגלית שטרן, 'חברות למופת: יוצאות תימן בין מגדר, מעמד ועדה בתנועת העבודה (1920-1945)', קתדרה, 118 (טבת תשס"ו), עמ' 115-144.

55 פנקס המפקד הכללי, דבר, 21.2.1938.

56 בריטשיגיי-שימר, 'תנאי הדיור והחיים במשכנות העוני בירושלים', עמ' 63-64.

57 שם, עמ' 65.

והפחתת השכר שנבעה מכך הורידו את ההכנסות של רוב העובדים שנבחנו במחקרה של ברטישגיי-שימר. מצבם הכלכלי הדחוק והמחסור והדאגה בחייהם גרמו לברטישגיי-שימר לתהות 'כיצד חיים בכלל האנשים האלה? כיצד הם יכולים לשלם שכר דירה, לכלכל ולהלביש את עצמם ואת בני ביתם וגם לשלוח את ילדיהם לבית הספר? דבר זה אין השכל תופשו'.⁵⁸

ד"ר אינה ברטישגיי-שימר נולדה בווינה בשנת 1881. מחקרה גילם בין היתר את הניסיון שרכשה בחקר שכונות העוני ומצבם של מהגרים יהודים בארצות הברית, ואפשר להשוותו למחקר שערכה באותה עת חנה טהון ואף הוא התמקד במצבם של יהודי המזרח בירושלים.⁵⁹ טהון הציעה להקים מרכזי סיוע וחינוך בשכונות העוני המזרחיות, ואילו הפתרון שהציגה ברטישגיי-שימר לשיפור מצבם של יהודי המזרח היה הרס שכונות העוני ובניית שיכונים חדשים עבור תושביהם. עם זאת, ברטישגיי-שימר סייגה את הצעתה בכך שלא 'יבולע לצביונם התרבותי, ולא יטושטש פרצופם החברתי' של תושבי השכונות.⁶⁰ ברטישגיי-שימר וטהון מתחו ביקורת כמעט וזה על יחס המוסדות הלאומיים של היישוב ושל התנועה הציונית ליהודי המזרח. כך הסבירה זאת ברטישגיי-שימר: 'בעוד אנו מטפחים למען תחיית עמנו והקמת הריסותיו, בראש ובראשונה את האלמנט האשכנזי, האירופי, העלמנו את עינינו כמעט לחלוטין ממצייאותם של בני עדות המזרח'. יתרה מזאת, ביקורתה הופנתה לכלל היישוב, שכן 'עדיין לא חדרה ללב הציבור כל-צרכה ההכרה, כי היהודים המזרחיים הללו, החיים בהמון צפוף בתוכנו ומהווים חלק חשוב של יישובנו, זקוקים לרגנרציה שלמה, וכי תפקיד קשה אך גם נכבד ויפה יהיה זה להשיב אחים לגבולם ולשתפם כאזרחים למלוא האחריות בגורלנו ובבניין עתידנו'.⁶¹

על ההתאמה בין תנאי ההכנסה לרמת החיים בקרב יהודי המזרח מלמד גם מחקרו של רוברטו בקי, שנערך בשנת 1943 בקרב 4,399 משפחות יהודיות מן השכבות העניות ומן המעמד הבינוני הנמוך בירושלים. בקי מצא כי מרבית העניים והעניים מאוד בירושלים היו מזרחים. ההכנסה הממוצעת לנפש בקרב הציבור היהודי המזרחי לחודש הייתה 1.497 לא"י, ההכנסה הממוצעת לנפש לחודש בקרב הספרדים הייתה 1.932 לא"י לחודש, ואילו בקרב האשכנזים ההכנסה הממוצעת הייתה 2.880 לא"י לחודש.⁶² הבדלים אלה נבעו לדעתו של

58 שם, עמ' 66.

59 חנה טהון, 'חנוך הנוער בעדות המזרח', נגד הטרור: מאמרים, רשימות, נאומים, גלויי-דעת, דפוס ליגא, ירושלים ורמת גן תרצ"ט, עמ' 46-49. עוד על טהון ראו: איתמר רדאי, 'יוצאי ארצות האסלאם – דימויים ותפיסות בחברה היישובית: המקרה של חנה הלנה טהון', עיונים, 32 (2019), עמ' 216-244; Dafna Hirach, 'Gender and Ethnicity in Zionist Nation-Building Project: The Case of Hannah Helena Thon', *Ethnic and Racial Studies*, 34 (2011), pp. 275-292.

60 ברטישגיי-שימר, 'תנאי הדירה והחיים במשכנות העוני בירושלים', עמ' 81.

61 שם, עמ' 80.

62 רוברטו בקי, 'חקירה כלכלית', חקירה על העוני והתזונה הירודה בקרב יהודי ירושלים, ועדת הדסה לשעת חרום, ירושלים 1943, עמ' 12.

בקי ביציאת הילדים לעבודה ובנישואי הבנות בגיל צעיר, שרווחו במשפחות המזרחיות. לפיכך היה הנוער המזרחי חסר הכשרה מקצועית. תופעה זו, עם ריכוז האוכלוסייה המזרחית בשכונות מסוימות בערים וריכוזם במספר מקצועות, כגון בענף הבניין, השפיעו לדעתו על הכנסתם של יהודי המזרח.⁶³ ממצאים דומים לאלו עולים גם ממפקד יהודי ירושלים שערך בספטמבר 1939 דוד גורביץ, מנהל המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית. גם גורביץ הבחין בהתרכזותם של העובדים יוצאי אשכנז במקצועות החופשיים ובפקידות שחיבו התמחות רבה, לעומת הצטיינותם של בני עדות המזרח לדבריו בתעשיית חומרי הבניין, בבניין, בהובלה, במלאכה ובמסחר קמעוני. בנוסף עמד גורביץ על כך שהמבנה המקצועי של הספרדים ושיעור חלקם של פקידים ועוסקים במקצועות חופשיים בהם, היה קרוב לאשכנזים יותר מאשר למזרחים. לפיכך הוא הגדירם 'כעין גשר בין העדה האשכנזית לבין יתר עדות המזרח'.⁶⁴

על רקע נתונים אלה, ולאחר התייחסות למחקרו של רוברטו בקי, סבר אליהו אלישר, מראשי ועד העדה הספרדית בירושלים, כי קיימת סכנה חברתית גדולה בדלות הכלכלית ששררה בקרב יהודי המזרח. את ההבדלים בשכרו של הפועל המזרחי לעומת הפועל האשכנזי ואת הנטייה של הפועלים הספרדים והמזרחים להתרכז במלאכות הפשוטות הסביר אלישר בהיעדר הכשרה מקצועית וחינוך מספיק וכן בהיותו של הפועל הספרדי לא מאורגן. הבנה זו הכתיבה את התאגדות ארגוני העובדים הספרדים והמזרחים הלא מאורגנים עם פריצתה של מלחמת העולם השנייה.

מארגוני עובדים עירוניים להסתדרות ארצית של העובדים הספרדים

באוגוסט 1940 נוסדה בתל אביב הסתדרות העובדים הספרדים בעקבות איחוד בין ארגון עובדי המזרח ובין סניף ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בתל אביב.⁶⁵ הסתדרות העובדים הספרדים שיקפה עם הקמתה את המבנה המקצועי של הפועלים הספרדים והמזרחים שהיו חברים גם בארגון עובדי המזרח ועדות המזרח בירושלים.⁶⁶ מ-1,522 חברי הסתדרות העובדים הספרדים בלט חלקם של פועלים לא מקצועיים, פועלי בניין, בנאים, זגגים, חשמלאים, טייחים, טפסנים, וכן מסגרים, מכונאים, נגרים, תופרות וסנדלרים.

63 שם, עמ' 13.

64 דוד גורביץ, יהודי ירושלים: חקירה דמוגרפית-סוציולוגית של היישוב היהודי לעדותיו, המחלקה לסטטיסטיקה של הסוכנות היהודית, ירושלים 1940, עמ' 4.

65 'כיצד הוקם האיחוד - זיכרון דברים מפגישה שהתקיימה ב-9 לאוגוסט 1940, ידיעות הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב, נובמבר 1940, עמ' 13; 'מהסתדרות העובדים הספרדים בת"א ליצחק גרינבוים, ראש מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית, 26/8/1940, 'אצ"מ', S9-17041.

66 'דו"ח על הביקורת בארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים, 26/3/1940, שם, J1/30020.

בקבוצה אחרת של חברים היו עשרות פקידים וכן עובדים ממחלקת התברואה בעיריית תל אביב.⁶⁷ את הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב ניהלו מועצה ציבורית וועד פועל, שבראשו עמדו שני המזכירים הכלליים רפאל תורג'מן ויעקב ישעיהו. מטרת הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב הייתה לפעול לארגון העובדים הספרדים והמזרחים ולהגן על האינטרסים הכלכליים והתרבותיים של חברי הארגון במוסדות הלאומיים והממשלתיים. הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב גם הבטיחה לסייע לחבריה בקבלת עבודה ולפעול להטבת מצבם החומרי ושיפור תנאי עבודתם.⁶⁸

בהקמת הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב תמך משה שלוש, נשיא הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב וחבר מועצת עיריית תל אביב. בכך הוא קיווה להגביר את מעמדה הציבורי של הסתדרות היהודים הספרדים בתל אביב, הן המקומי והן הארצי. עם זאת, הקמת הסתדרות העובדים הספרדים נבעה בעיקרה מסירובה של מועצת עיריית תל אביב להכיר בארגון עובדי המזרח ובארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בתל אביב כארגוני עובדים, שהיו זכאים לייצוג בלשכת העבודה המשותפת לארגוני העובדים ועל בסיס מפתח מפלגתי שפעלה בעיר.⁶⁹ הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב התרכזה אפוא מהקמתה במאבק ציבורי ופוליטי לקבלת הכרה בה כארגון עובדים מוכר ולגיטימי ולשילובה במפתח העבודה העירוני. יעד זה הוצג כהכרחי לקיומה מאחר שלשכת העבודה העירונית בתל אביב הייתה חסומה בפני הפועל הספרדי והמזרחי הלא מאורגן. בעיני רפאל תורג'מן, משמעותה של אי-הכרה בהסתדרות העובדים הספרדים הייתה הנצחת מעמדם השולי של העובדים הספרדים והמזרחים.⁷⁰

הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב ניהלה את מאבקה להכללתה בלשכת העבודה המשותפת באמצעות משה שלוש ומנחם פיטשון, חברי מועצת עיריית תל אביב. כן תבעה הסתדרות העובדים הספרדים את הגדלת מספרם של העובדים הספרדים במחלקות העירייה ובמנגנוניה ואת התאמת כספי הסיוע שחילקה עיריית תל אביב לנזקקי המשבר הכלכלי באמצעות ארגוני העובדים למספר המבוטלים שהיו רשומים כחברים בהסתדרות העובדים הספרדים.⁷¹ מאבק אחר שניהלה הסתדרות העובדים הכללית היה לשיפור תנאי עבודתם של עובדי מחלקת התברואה העירונית.⁷² הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב ביקשה את תמיכת הממשל המנדטורי לשם השגת מטרותיה. כך היה למשל בפגישת

67 'הסתדרותנו לאור המספרים', ידיעות הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב (נובמבר 1940), עמ' 12.

68 'פנקס חבר מטעם הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב', אה"ע, IV-257-2.

69 אריה תורג'מן, 'לענייני השעה', ידיעות הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל (נובמבר 1940), עמ' 3-4.

70 'החלטות מועצת הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב', 4/9/1940, אצ"מ, J1-14452/1.

71 'מתוך דו"ח על חלוקת כספי הסיוע', ידיעות הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב (נובמבר 1940), עמ' 15.

72 'מפרשת קיפוח חברינו בעירייה', קולנו: בטאון הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב (אפריל 1947), עמ' 13-14.

נציגות הסתדרות העובדים הספרדים עם ריצ'רד גרייבס, יועץ ממשלת המנדט לענייני עבודה ומי שבהמלצתו הוקמה בתקופת המלחמה מחלקת העבודה בממשלת פלשתינה.⁷³ נציגות הסתדרות העובדים הספרדים התבססה על אי-התאמה בין משקלם הדמוגרפי של יהודי ספרד והמזרח בתל אביב ובין מעמדם וייצוגם במועצת העירייה ותבעה כי יחוקק חוק ממשלתי שיחייב את העיריות ואת המועצות המקומיות לפתוח לשכות עבודה כלליות וכי קבלת עובדים לעבודות ציבוריות ממשלתיות ובמחנות הצבא תיעשה ללא התערבות של מפלגות או של משרדים קבלניים.⁷⁴ גורם אחר שממנו ביקשה הסתדרות העובדים הספרדים הכרה וסיוע הייתה מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית, אולם לשם כך היא נדרשה להקים מסגרת ארצית ומייצגת של העובדים הספרדים.

בספטמבר 1940 הקימה הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב במשותף עם ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים את הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל. בפועל שמרו שני הארגונים על מעמדם האוטונומי, ואת המסגרת המשותפת ניהלו מועצה ציבורית שהתכנסה פעם בשנה ומרכז ארצי.⁷⁵ בכך קיוו שני הארגונים לחזק את השפעתם לקראת קבלת הכרה מצד מחלקת העבודה בסוכנות היהודית. את הצורך באיחוד נימקו שני הארגונים בין היתר בכך: 'מצבו הכלכלי הקשה של הפועל הספרדי, עמדתו התרבותית הציבורית החברתית, שאינה משתווה לעמדתו של הפועל המאורגן שעלה מארצות אירופה'. זו חייבה לדעת המרכז הארצי של הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל 'לגשת לפעולה רחבה ונמרצת לשם תיקון המצב הבלתי נסבל'.⁷⁶ הכוונה הייתה לא רק למצבם הכלכלי, החברתי והתרבותי של הפועלים הספרדים והמזרחים אלא גם למעמדם של יהודי ספרד והמזרח ביישוב. האיחוד של העובדים הספרדים המזרחים במסגרת ארצית אחת נחשב צעד שנועד לעורר את הציבור הספרדי ולחולל שינוי בכוחו הפוליטי בקרב המוסדות הלאומיים של היישוב והתנועה הציונית.⁷⁷ כך למשל טען רפאל תורג'מן – אשר נולד למשפחה שמוצאה ממרוקו ועברה מחברון ליפו בראשית המאה ה-20 בעקבות מינוי אביו למוכתר היהודים במחוז – כי למרות 'שורשיה העמוקים בארץ זו, יחסיה וקשריה עם עמי המזרח, ידיעת תולדותיהם, לשונם, מסורתם ומנהגיהם', הודחו יהודי ספרד מן

73 'באזני מר גרייבס', *הד הסתדרות העובדים הספרדים* (פברואר 1941), עמ' 2. על גרייבס ראו: אברהם דורון, 'תחיקת עבודה וביטוח סוציאלי: מדיניותה של ממשלת המנדט', בתוך: בראלי וקרלינסקי (עורכים), *כלכלה וחברה בימי המנדט*, עמ' 535.

74 'משלחת הסתדרות העובדים אצל שלטונת המחוז', *קול הסתדרות העובדים הספרדים* (אפריל 1941), עמ' 6.

75 הכינוס הראשון של המועצה הציבורית של הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל התקיים בספטמבר 1941. ראו: 'החלטות המועצה הארצית של הסתדרות העובדים הספרדים', *הבקר*, 30.10.1941.

76 מארגונים עירוניים להסתדרות ארצית, *ידיעות הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב* (נובמבר 1940), עמ' 6.

77 רפאל תורג'מן, 'כוחנו באיחוד', *הד הסתדרות העובדים הספרדים* (פברואר 1941), עמ' 9.

'המערכה'. את עלבון יהודי ספרד והמזרח הוא תבע מהנהגת המוסדות הלאומיים: 'עד מתי תביטו על הספרדים כעל ילידים? עד מתי ימשך הזלזול בזכויותיהם? ומתי תתחילו להבין שאחים ושותפים אנו למפעל הלאומי הגדול'.⁷⁸ יעקב ישעיהו, עמיתו של תורג'מן בהנהגת הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב, ציין על סמך ניסיונו כיליד הארץ: 'עם שינוי המשטר בישוב חלה תנודה שלילית בחיינו'. זו התבטאה בכך: 'במשך 20 השנה האחרונות הוחמר מצבנו, הוזנח מעמדנו, קופחו עניינו, הוגדל העוני - בא עיכוב ניכר בהתפתחות החינוך הדור הצעיר הספרדי'.⁷⁹ ויכוח ער התנהל בתקופת המנדט בשאלת הגורמים לשינוי שחל במצבם של יהודי ספרד והמזרח לעומת מעמדם בשלהי התקופה העות'מאנית. בשיח ציבורי זה בנושא מקורותיה של השאלה הספרדית ודרכי פתרונה השתלב גם הדיון בנושא מעמדם של יהודי ספרד והמזרח בשוק העבודה. השינוי שחל בשנת 1943 במבנה לשכות העבודה העירוניות המחיש זאת.

בקיץ 1941, על רקע היציאה מהמשבר הכלכלי הממושך, אישרה מועצת עיריית תל אביב את הכנסת הסתדרות העובדים הספרדים למפתח העבודה העירוני בלשכה המשותפת.⁸⁰ עד אז התמקד מאבקה של הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב בעיקר בהכנסתה ללשכה המשותפת - כלומר משותפת לכל ארגוני העובדים בעיר, ובכלל זה ארגוני המיעוטים, ומקומות עבודה ממוסדות ציבוריים ופרטיים התחלקו בין ארגוני הפועלים לפי מפתח עירוני שהיה נהוג בעיריית תל אביב.⁸¹ אף שצורפו הן הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב והן ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח ללשכות העבודה המשותפות, הם לא היו בעמדות השפעה על חלוקת העבודה בעבודות ציבוריות בהיעדר נציגות במזכירות הלשכה ובהנהלתה.⁸² שינוי ניכר במעמד העובדים הספרדים והמזרחים חל באביב 1943, עם פתיחתן של לשכות העבודה הכלליות בירושלים ובתל אביב, שפעלו בפיקוח מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית ועל בסיס רישום אישי. שינוי זה וכן הכרת מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית בהסתדרות העובדים הספרדים אגב שילוב נציגיה במזכירות הלשכות ובוועדותיה אפשרו את השתלבותה במוקד כוח חשוב ומרכזי בשוק העבודה.⁸³ שילוב זה במנגנון חלוקת העבודה של לשכת העבודה הכללית, ובייחוד של נציג הסתדרות העובדים הספרדים בוועדת התור שהורכבה מנציגי ארגוני העובדים, באה לידי ביטוי למשל בסיוע שהעניק נציג 'אשר יש לו שפה משותפת ומבין לרוחם של הפועלים מעדות המזרח', למהגרים יהודים מארצות המזרח, אשר לא שלטו בשפה העברית ואשר

78 הנ"ל, 'הספרדים במערכה הלאומית', קול הסתדרות העובדים הספרדים (אפריל 1941), עמ' 7.

79 יעקב ישעיהו, 'כלפי פנים', הד הסתדרות העובדים הספרדים (פברואר 1941), עמ' 7.

80 'הסכם בין ארגוני המיעוטים', הַצְפָּה, 11.6.1941.

81 'ארגוני המיעוטים בתל אביב פונים למר רוטנברג', שם, 6.6.1941.

82 בתל אביב נקבע כי 7.75 אחוזים מהעבודות הציבוריות יופנו להסתדרות העובדים הספרדים.

בירושלים נקבע האחוז ל-13. 'שאלות העבודה', המזרח, 10.6.1942.

83 אנו והלשכה הכללית, קולנו: בטאון הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב (אפריל 1947), עמ' 5-6.

בארצות מוצאם עסקו במסחר והופנו לעבודה בענפי הבניין והתעשייה.⁸⁴ בעקבות הקמת לשכות העבודה הכלליות חל אפוא שינוי ארגוני וייצוגי; זה התבטא בכך: 'הפועל הספרדי אשר במשך שנים רבות היה משולל כל זכות לעבודה, הפך בזכותה של לשכת הסוכנות לפועל שווה זכויות בכל שטחי העבודה כיתר חבריו העובדים הלא ספרדים'.⁸⁵ יתרה מזאת, השינוי נחשב לא רק הליך בירוקרטי אלא גם תהליך שחרור אשר 'נפלו [בן] המחיצות בין הפועלים, חברים מאורגנים ובלתי מאורגנים נפגשו בלשכה ומצאו בה את מקומם'.⁸⁶ עוד פירוש לשינוי אשר חוללו לשכות העבודה הכלליות ואשר הגדיר את זהות הכלאיים של הפועל התימני - היהודית-ערבית - הביע יצחק גרינבוים, מנהל מחלקת העבודה של הסוכנות היהודית; הוא ציין כי בעקבות הטבת תנאי שכרם והעסקתם של הפועלים התימנים, שהייתה נמוכה מזו של פועלים יהודים אחרים, הם הפכו 'ליהודים בעלי זכויות מלאות. קודם נהגו בהם בתימנים כאילו היו משהו בין יהודים ובין ערבים'. הפועל התימני היה אפוא 'ליהודי ככל יהודי, הוא מקבל אותו שכר עבודה, שהלשכה קובעת בשביל כל פועל הנשלח על ידה'.⁸⁷

הקמת לשכות העבודה הכלליות ושילוב שוק העבודה היהודי במאמץ המלחמתי הבריטי נחשבו גם גורם שחולל שינוי במעמדם של יהודי ספרד והמזרח ביישוב. ההצדקה לפעילותם של ארגוני העובדים העדתיים הייתה חלק משיח שהתנהל ביישוב בדבר הטענה כי ההתארגנות העדתית הובילה להתבדלות של הספרדים. שיח זה בא לידי ביטוי בתקופת המנדט בשורה של תחומים שנוגעים להתארגנות הפוליטית של הספרדים, ובכלל זה בשוק העבודה.⁸⁸ כך למשל שלל יצחק גרינבוים את רעיון ארגון העובדים העדתי וקרא לעובדים הספרדים להתמזג בארגוני עובדים אחרים או להקים מפלגה.⁸⁹ מנגד, ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים ביטא את העמדה המנוגדת, שלפיה התעוררות הציבור הספרדי שהוא היה שותף לה נועדה לא 'לשם יצירת תנועה ספרדית לשמה, הדוגלת בססמת התבדלות, אלא, להיפך, חתרה לקראת יצירת תנאים, שיכשירו את הקרקע למזיגה שלמה של השבט הספרדי בתוך כלל הציבור העברי בארץ'.⁹⁰

84 עובדיה מזרחי, 'בוועדת התור לפ"פ', שם, עמ' 6.

85 'על הפרק', ידיעות הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל (אוגוסט 1943), עמ' 1.

86 'ש', 'על המצפה', במצפה: יוצא לאור על ידי חוג הפעילים של ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים, עלון 10, 18.11.1943, עמ' 3.

87 יצחק גרינבוים, 'לשכת העבודה הכללית', העולם, 25.3.1943. מובא גם בתוך: חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 206.

88 ראו הערה 13.

89 'העובד הספרדי והמוסדות הלאומיים', הד הסתדרות העובדים הספרדים (פברואר 1941), עמ' 3-4.

90 'מארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים להנהלה הציונית, 3/2/1944, אצ"מ, SS/11146.

'תנועת העבודה הספרדית' והסתדרות העובדים הכללית

בדצמבר 1940 נפגשה נציגות הסתדרות העובדים הספרדים עם גרייבס, יועץ הממשלה לענייני עבודה, ורפאל תורג'מן הציג לפניו תזכיר. הוסבר בו לממשל המנדטורי כי אחת הסיבות להימנעותם של עובדים ספרדים מלהצטרף לשורות הסתדרות העובדים הכללית או לארגוני המיעוטים הייתה תרבותית וחברתית, שכן 'היהדות הספרדית המורכבת ברובה מתושבי הארץ ומעולי ארצות המזרח הסמוכות לא יכלה במשך השנים האחרונות, תקופת העלייה הגדולה מארצות מזרח אירופה, למצוא את מקומה בכל שטחי החיים בשל הבדלי לשון, תרבות, רמת החיים, חינוך ציבורי, וכדומה'.⁹¹ עוד גורם לכך, שצוין בתזכיר, היה פוליטי: העובדים הספרדים 'רחוקים הם מאוד מכל מלחמה מעמדית ומפלגתית'.⁹² עם זאת, לא רק מסיבות חברתיות ותרבותיות ובשל דחייה של רעיון הפילוג המפלגתי ומלחמת המעמדות בני הארץ 'שנולדו בארץ הזאת מזה דורות נשאר ללא פרוסת לחם וילדיהם הוזנחו ללא חנוך ותרבות בגלל מניעת עבודה מאבותיהם'.⁹³ היו לכך גם סיבות מעשיות, שנגעו למאפייניה של הסתדרות העובדים הכללית.

בדצמבר 1941 העריך ישראל ישעיהו, שהיה האחראי באותה עת לפעילות הסתדרות העובדים הכללית בקרב יוצאי תימן, כי מספר הספרדים, התימנים והמזרחים, שהיו חברים בהסתדרות העובדים הכללית, היה כ-12,000 אנשים.⁹⁴ על פי הערכתו, קרוב ל-8,000 עובדים מקרב ציבור זה נשארו מחוץ לשורות ההסתדרות.⁹⁵ ישעיהו תלה את האשם בכך במדיניות ההנהגה הספרדית, שביקשה לגייס לשורותיה את ציבור העובדים הלא מאורגן. להנהגה זו חברו לדעת ישעיהו מעסיקים וחוגים אזוריים, שהיו מעוניינים בהחלשת כוחה של הסתדרות העובדים הכללית. ישעיהו הציג אפוא טיעון, שהיה מקובל בקרב תנועת העבודה, בדבר זיקתם המעמדית של מנהיגי הספרדים למעמד הבינוני העירוני ומבחינה פוליטית לחוגים האזוריים. מנגד, ישעיהו זיהה הלך רוח, שהיה קיים לדעתו בהסתדרות העובדים הכללית, אשר התנגד לצירוף פועלים מבני עדות המזרח בגלל ההנחה כי מטרתם הייתה קבלת שירותים סוציאליים ומאחר שהייתה הסתייגות מצירוף חברים שמשפחותיהם מרובות ילדים. סיבה אחרת שעליה הצביע ישעיהו הייתה עומס המסים, שהכביד על העובדים מקרב יהודי המזרח וההגבלות שהוטלו על זכויותיהם של חברים חדשים. ישעיהו גם מתח ביקורת על שמוסדות ההסתדרות נעדרו חוסר הבנה 'לאופיו ולסגנונו' של החבר מעדות המזרח. אכן, היו מקרים 'שחבר ועד סקציה ינמק את דעתו לתת עבודה אלמונית

91 'באזני מר גרייבס', עמ' 2; ראו גם בתוך: חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 203. על מעמדו וחלקם של יהודי ספרד והמזרח בהפועל המזרחי ראו: מלכה כץ, 'זיקתם של ספרדים ובני עדות המזרח בתנועות הדתיות-לאומיות המזרחי והפועל המזרחי בארץ ישראל, 1918-1947', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים, 2008, עמ' 85-93.

92 'באזני מר גרייבס', עמ' 2.

93 שם.

94 ישראל ישעיהו, 'הדות המזרח ביישוב ובהסתדרות', בתוך: רוזנשטיין, ההסתדרות: מאסף, עמ' 248.

95 הנ"ל, 'עולי ארצות האסלאם וההסתדרות', דבר, 20.11.1941.

דווקא לחבר פלוני ולא לחבר התימני משום שהאחרון "יכול להסתפק במועט", אך ביקורתו נמתחה בעיקר על שההסתדרות לא מינתה למוסדותיה המנהלים והמבצעים, פעילים מקרב יהודי המזרח.⁹⁶ עם זאת, בעיני ישעיהו הסיבה העיקרית לרמת החיים הנמוכה של יהודי המזרח לעומת יהודי אשכנז ולהתרכזותם בענפי עבודה 'פשוטים ונחשלים', נבעה מעלייתם מארצות מפרגרות כהגדרתו מבחינה של התפתחות מקצועית וטכנית. 'ההבדל בהרגלי חיים, בלבוש ובתזונה ובשאר צרכי הגוף והרוח' עם ההבדל החברתי-כלכלי בין יהודי המזרח ובין האשכנזים יצרו אפוא לדעתו של ישעיהו שני מחנות ביישוב.⁹⁷

למרות התנערות הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל מרעיון המאבק המעמדי ולמרות הצגת פעילותה כביטוי לגישה אי-פוליטית ולא מפלגתית, ניהלה הסתדרות העובדים הכללית מאבק פוליטי וציבורי חריף כנגד הסתדרות העובדים הספרדים. במאבק זה הועלתה שאלת הלגיטימיות שבהתארגנות העדתית-מעמדית, ונדונה גם שאלת יחסם של יהודי המזרח לתנועת הפועלים בכלל ולהסתדרות העובדים הכללית בפרט. על שיטת הפעולה שנקטה ההסתדרות עמדה חנה הרצוג בהציגה את אופן השלילה של ההסתדרות את התארגנות הספרדים, ובכלל זה את הסתדרות העובדים הספרדים, בהציגה אותה בתור התארגנות בדלנית שפגעה בעיקרון הלאומי הציוני.⁹⁸ על דרך פעולה אחרת שנקטה הסתדרות העובדים הכללית הצביע משה ליסק; הוא ציין כי מצד אחד היא שללה התארגנות עדתית ומצד אחר הקימה מחלקות עדתיות.⁹⁹ דוגמה לכך הייתה המחלקה ליוצאי ארצות המזרח ותימן בהסתדרות בראשותם של אליהו לולו (הכרמלי), ישראל ישעיהו, יעקב ניצני ואברהם עבאס. בתכנית הפעולה של המחלקה שאושרה באוגוסט 1945 נקבע כי עם מטרותיה נמנו ארגון הפעולה של ההסתדרות בקרב פועלים לא מאורגנים וכן 'חסול' ארגוני פועלים עדתיים וקליטתם בתוך ההסתדרות.¹⁰⁰

את תהליך פירוק הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל שקידמה המחלקה ליוצאי ארצות המזרח ותימן יש להבין גם על רקע שינוי מאפייני שוק העבודה, שהתחולל בתקופת מלחמת העולם השנייה, ולא רק על רקע הגברת פעילותה של הסתדרות העובדים הכללית בקרב יהודי המזרח. לפני סיום המשבר הכלכלי פנתה הסתדרות העובדים הספרדים לתעשיינים ספרדים דוגמת מפעלי האחים בז'רנו בחיפוש מקומות עבודה עבור חבריה, ואילו בתקופת הצמיחה הכלכלית נפתחו מקומות עבודה חדשים, ובהם בענף היהלומים בנתניה. חברי הסתדרות העובדים הספרדים השתלבו אפוא במגמה שהתאפיינה בהקטנת ממדי האבטלה ובהרחבת אפשרויות העבודה במפעלי תעשייה ומלאכה, שהוסבו לייצור לטובת צורכי המאמץ המלחמתי וכחלק מהקמת תשתיות צבאיות ואזרחיות. דוגמה לכך הייתה הקמתה של אגודת פועלי הבניין בהסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב,

96 ש.ם.

97 הנ"ל, 'יהדות המזרח בישוב ובהסתדרות', ש.ם, עמ' 247-248.

98 הרצוג, 'עדתיים פוליטיים', עמ' 109-111.

99 ליסק, 'הבעיה העדתית', עמ' 299-300.

100 'תכנית הפעולה של המחלקה ליוצאי ארצות המזרח ותימן, 8/8/1945, אה"ע, IV 208-1-4175.

שהפנתה עובדים לעבודה במחנות הצבא הבריטיים ודאגה לשמירה על תנאי העסקתם.¹⁰¹ הצמיחה הכלכלית ופתיחת אפשרויות העסקה חדשות הקטינו את התחרות על מקומות עבודה בין ארגוני העובדים השונים והגבירו את שיתוף הפעולה בין הסתדרות העובדים הכללית ובין הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל.¹⁰² שיתוף פעולה זה היה שונה מהתקופה שקדמה להקמת לשכות העבודה הכלליות בערים, שאז נמתחה ביקורת על החוגים האזרחיים ועל ארגוני המיעוטים על שלא תמכו בשילוב הסתדרות העובדים הספרדים במפתח העבודה העירוני.¹⁰³

סוגיית שיתוף הפעולה בין הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל, על שני סניפיה המרכזיים, ובין הסתדרות העובדים הכללית עמדה במוקד ויכוח פנימי שפרץ במועצת הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב בשאלת תמיכתה בהקמת לשכות העבודה הכלליות בערים.¹⁰⁴ רפאל תורג'מן ואחיו אריה תורג'מן הציגו את עצמם בתור דוברי מעמד הפועלים ושאלו לחזק את הקשר עם הסתדרות העובדים הכללית; הם התנגדו להנהגת שיטת הצבעה בבחירות לאספת הנבחרים, המבטיחה ייצוג שנקבע מראש ליהודי ספרד והמזרח, ותמכו בהקמת לשכות העבודה הכללית.¹⁰⁵ רפאל תורג'מן, בתמיכת אחיו אריה תורג'מן ויעקב ישעיהו, יצא אפוא נגד האחים אליעזר, נתנאל ויעקב מטלון, חברי מועצת הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב, שזכו לתמיכת אליהו אלישר, נציג ועד העדה הספרדית בירושלים; מנחם פיטשון, חבר מועצת עיריית תל אביב; וישראל רוקח, ראש העירייה בשאלת שיתוף הפעולה של מעמד הפועלים הספרדים עם תנועת הפועלים.¹⁰⁶ על רקע עימות זה, שחרג למאבקי כוחות בתוך מועצת עיריית תל אביב בין סיעת הפועלים שתמכו ב'אחים תורג'מן' ובין החוגים האזרחיים שתמכו ב'אחים מטלון',¹⁰⁷ פורק זמנית ב־18 ביולי 1943 המרכז הארצי של הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל,¹⁰⁸ ורפאל תורג'מן פרש מכל תפקידיו בהסתדרות העובדים הספרדים.¹⁰⁹

המחלוקת בשאלת הקשר למפא"י והידוק שיתוף הפעולה עם הסתדרות העובדים הכללית פרצה בשנית בקיץ 1944 על רקע החלטת ועדי העדה הספרדית של תל אביב ושל

101 דוד עזרא, 'באגודת פועלי הבניין', קולנו: בטאון הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב (אפריל 1947), עמ' 7.

102 יעקב אלעזר, 'שנת תש"ה בהסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל', דרכנו: ביטאון הסתדרות העובדים הספרדים בא"י, 6.9.1945, עמ' 2-3.

103 'לענייני השעה', קול הסתדרות העובדים הספרדים (אפריל 1941), עמ' 5.

104 'המשבר בהסתדרותנו וגורמיו', ידיעות הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל (אוגוסט 1943), עמ' 1.

105 ישיבת מועצת הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב, 18.7.1943, אה"ע, IV 250-72-1-1998.

106 'מרפאל תורג'מן ליוסף שפרינצק, יוני 1943, אצ"מ, S9-17041.

107 'השמאל תבע דיון מזורו על לשכת העבודה כדי להחיש השתלטותו על העובדים הספרדים', המשקיה, 21.7.1943.

108 'ישיבת מועצת הסתדרות העובדים הספרדים בת"א, 18/7/1943, אה"ע, IV 250-72-1-1998.

109 'ישיבת מועצת הסתדרות העובדים הספרדים בת"א, 26/9/1943, ש.ם.

ירושלים להחרים את הבחירות לאספת הנבחרים הרביעית של היישוב. עם זאת, הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל החליטה להתמודד בבחירות. החלטה זו עוררה מאבק פוליטי, ובעקבותיו נכללו לבסוף ברשימת מפא"י יעקב מזרחי, מראשי ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים; ואריה עמיגא, מראשי הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב.¹¹⁰ ההחלטה שלא להחרים את הבחירות המחישה אפוא את קיומו של מתח חברתי ומעמדי ולא רק פוליטי בין מעמד הפועלים, תושבי שכונות העוני והגבול, שזוהה עם עדות המזרח ושיוצג בארגוני העובדים הספרדים ובין המעמד הבינוני שזוהה עם ההנהגה הספרדית ושיוצג בוועדי העדה הספרדיים.¹¹¹

לאחר הבחירות לאספת הנבחרים הלכה והתחזקה המגמה שדגלה בהידוק שיתוף הפעולה עם הסתדרות העובדים הכללית. ביטוי לכך ניתן בדרכנו, ביטאונה של הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל, שבחר לציין: 'עם כל החשבונות שיש לנו עם ההסתדרות מכירים אנו שהיא כיום האח הבכור המטיל על עצמו את כובד המעמסה בעול משפחת הישוב; היא המנוף לכל פעולה חלוצית יישובית והרוח החיה בגוף הישוב'.¹¹² עמדה זו באה לידי ביטוי בפגישת מרכז הסתדרות העובדים הספרדים, שנערכה באפריל 1945 ונמסר בה כי מוטלת עליו החובה 'להגביר את יחסי הידידות ושיתוף הפעולה עם האחיות הבכירה, הסתדרות העובדים הכללית'.¹¹³ קשר זה ניכר גם בשימוש הולך וגובר בדיוני הסתדרות העובדים הספרדים במונח 'תנועת העבודה הספרדית' לתיאור פעילותה. השאיפה להגברת שיתוף הפעולה עם הסתדרות העובדים הכללית, ובכלל עם הנהגת המוסדות הלאומיים של היישוב, הועלתה גם בכינוס הארצי הרביעי של המועצה הציבורית של הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל שנערך במאי 1945.¹¹⁴ באותה עת פחתה פעילותה בניסיון למציאת מקומות עבודה והתמקדה בשיפור תנאי העבודה של העובד ובשיפור מצבו הסוציאלי והתרבותי. ההתרכזות הייתה בשיפור מצבם של העובדים הלא מקצועיים מקרב יהודי המזרח בירושלים, שהועסקו למשל בעבודות חציבה, במתפרות, בענף הבניין, בקטיף ההדרים במושבות ובבתי חרושת שונים, ובכלל זה בענף המתכת, תמורת שכר נמוך. עובדים אלה, אשר התגוררו בשכונות העוני של העיר ואשר בהם התמקדו מחקריהם של בריטשגייזימר וטוהן, התארגנו בסקציות שונות ובקבוצות קבלניות בארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח, שהיו בו באותה עת כ־1,500 חברים.¹¹⁵

110 'ישיבת מועצת הסתדרות העובדים הספרדים בת"א, 23/8/1944, שם. להרחבה בנושא זה ראו: חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 115-122. מחלוקת דומה הייתה גם בהתאחדות התימנים. ראו: הרציג, עדתיות פוליטית, עמ' 53.

111 פלטי, 'העובדים הספרדים'.

112 'לאחר ועידת הסתדרות ושתי ישיבות מועצותיה', דרכנו: יצא לאור ע"י חבר ותיקים של הסתדרות העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בא"י, 28.3.1945, עמ' 1.

113 'להגברת הפעולות במרכז הסתדרותנו', שם, 27.4.1945, עמ' 2.

114 'בהסתדרות העובדים בארץ', שם, 27.4.1945, עמ' 7; 'בשער - לאחר הועידה הארצית', שם, 6.5.1945, עמ' 2-3.

115 חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 204.

כאמור, על רקע הצמיחה הכלכלית בתקופת מלחמת העולם השנייה, שלווה בחידוש המסחר בין המשק היהודי למשק ערבי, הרבתה הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב לפעול למען שיפור תנאי העסקתם של הפועלים הספרדים והמזרחים ומיעטה לסייע במציאת מקומות עבודה לחבריה. דוגמה מובהקת לכך הייתה מאבקה לשיפור תנאי העסקתם של עובדי שירות הניקיון הספרדים, התימנים והמזרחים בעיריית תל אביב. הדרישה להעברת עובדים שבריאיותם נפגעה עקב תנאי העסקתם משירות הניקיון העירוני לעבודות במסגרות אחרות של העירייה ולהעלאתם בדרגת שכר הביאה לסכסוך עבודה; זה נמשך כל שנות הארבעים. בסכסוך זה הועלו טענות בדבר התעלמות מועצת העירייה מצורכי העובדים שהיו חברים בהסתדרות העובדים הספרדים ובדבר קיפוח זכויותיהם לעומת אלה של עובדי עירייה אחרים.¹¹⁶

לאחר סיום מלחמת העולם השנייה ביקשה הסתדרות העובדים הספרדים להרחיב את תחומי עיסוקה כתנועת העבודה הספרדית – מהגנה על האינטרסים של חבריה בשוק העבודה לכדי פעולה בקרב הנוער העוזב בשכונות העוני, בקליטת ניצולי השואה ועולים מארצות ערב ובשיקומם של החיילים המשוחררים. מטרת אלה השתלבו במגמה לחיזוק קשריה עם הסתדרות העובדים הכללית, וזו הגבירה את פעילותה בקרב יהודי המזרח, ובכלל זה ביקשה לחזק את אחיזתה הפוליטית בשכונות העוני המזרחיות. למרות הניסיון לחזק את פעילות המרכז המשותף הסתדרות העובדים הספרדים ולהגביר את תחומי פעילותו, שני הארגונים נקלעו למשבר כלכלי; זה נבע בין היתר מהפסקת תרומותיהם של בעלי הון ספרדים, ובהם אליהו אלישר, והקשה את המשך פעילותם.¹¹⁷ בנובמבר 1946 אישרו אפוא חברי ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח את פירוק ארגונם ואת הצטרפותם להסתדרות העובדים הכללית.¹¹⁸ הצטרפות זו הייתה תוצאה של מאבק הסתדרות העובדים הכללית בארגוני העובדים של המיעוטים, אשר הוביל בין השאר להשתלבות בה ובאותה עת של ארגון העובדים של הציונים הכלליים. כן היא הייתה תוצאה של הגברת פעילותה של הסתדרות העובדים הכללית בקרב הפועלים הספרדים והמזרחים, ביזמת המחלקה ליוצאי ארצות המזרח ותימן בראשותו של אליהו לולו (הכרמלי). הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב לעומת זאת שמרה על מעמדה העצמאי והמשיכה לפעול בחסות ועד העדה הספרדית בתל אביב ובתמיכתו. רק באפריל 1950, על רקע ביסוס שיתוף הפעולה בין המדינה להסתדרות העובדים הכללית בשלב המעבר מיישוב למדינה, פורקה גם הסתדרות העובדים הספרדים, וחבריה הצטרפו להסתדרות העובדים הכללית.¹¹⁹

116 'פרשת הסבל של פועלי הניקיון מבני עדות המזרח בעיריית תל-אביב', ידיעות הסתדרות העובדים הספרדים בארץ ישראל (אוגוסט 1943), עמ' 3.

117 יעקב ישעיהו, 'נציג הסתדרות העובדים הספרדים במועצה הארצית', קולנו: בטאון הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב (אפריל 1947), עמ' 26.

118 'מהמחלקה ליוצאי ארצות המזרח ותימן, אגרת לחבר מספר 5, נובמבר-דצמבר 1946, אה"ע', IV 50-72-784; ראו גם: חיים, ייחוד והשתלבות, עמ' 207.

119 'העובדים הספרדים הצטרפו להסתדרות', דבר, 13.4.1950.

סיכום

ב־20 במאָרס 1933 פּורסם בעיתון דאָר הַיּוֹם מכתבו של יעקב חי עבוד, צבעי תושב צפת, שעבר לחיפה בחיפוש עבודה. במכתב למערכת העיתון הביע עבוד, שבקשתו להתקבל כחבר להסתדרות העובדים הכללית נדחתה בעוד פועל אשכנזי שהגיע עמו ללשכת העבודה התקבל, תסכול וייאוש: 'העל הפועל הספרדי לעזוב את הארץ מחוסר עבודה? הזוהי באמת הסתדרות כללית או אשכנזית?'¹²⁰

כאמור, רגשות הקיפוח והאפליה לא היו הגורמים היחידים להימנעותם של עובדים ספרדים ומזרחים מלהצטרף לשורות הסתדרות העובדים הכללית, אולם במצב של אבטלה גבוהה וחוסר ייצוג הייתה לכך משמעות רבה, בייחוד בקרב העובדים הלא מאורגנים, רבים מהם עובדי ענף הבנייה. מנתוני מפקד העובדים שנערך בשנת 1937 עולה כי עובדים אלה שיקפו את מבנה התעסוקה של העובדים התימנים, הספרדים והמזרחים. שכבת פועלים זו גם הרכיבה את מרבית הציבור העני, שהתגורר בשכונות הגבול והפריפריה הדלות בשולי היישוב, הן בשנת 1938, כמו שעלה ממחקרה של אינה בריטשגיי-שימר, והן בשנת 1943, כמו שעלה ממחקרו של רוברטו בקי. אל ציבור זה, חסר הייצוג וכביכול חסר התודעה הלאומית, האתנית והמעמדית, פנו הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב וארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח בירושלים.

השפעות המרד הערבי והקשר בין תנאי העבודה של הפועלים הספרדים והמזרחים ובין רמת חייהם ביטאו את היותם קהילה אשר לא רק התגוררה בשכונות הגבול בין קהילות יהודיות לערביות אלא שגם מעמדה הכלכלי והחברתי במשק הכלכלי ובשוק העבודה נע לאורך אותו גבול. ההתמקדות במבנה התעסוקה, בתנאי העסקתם ובתנאי חייהם של הפועלים הספרדים והמזרחים מאפשרת אפוא הצגת נקודת מבט כלכלית-חברתית אשר מתארת לא רק את מעמדם ביישוב אלא גם כמי שניצבו בתווך בין המשק היהודי למשק הערבי. למרות התנערותם מרעיון מלחמת המעמדות ועל אף מאמציה של ההנהגה הספרדית, אשר השתייכה למעמד הבינוני ואשר שאפה למחיקה של ריבוד מעמדי, הסתדרות העובדים הספרדים ביטאה בהרכבה המקצועי ובניסיונה לייצג את 'דלת העם' ואת הפרולטריון המזרחי את קיומה של זיקה בין מעמד חברתי וכלכלי ובין זהות עדתית. במאבקה לשינוי מצבם של חבריה, וגם לשינוי מעמדם של יהודי ספרד והמזרח ביישוב, היה יכול ארגון העובדים לדעתה להביא לשילוב הציבור שהיא ביקשה לייצג במפעל הציוני וברעיון הציוני, ולא להתבדלותו. הדרך לכך הייתה תלויה בהידוק שיתוף הפעולה בין תנועת העבודה הספרדית ובין תנועת הפועלים, והיא גם זו שהביאה לפירוקם של ארגון העובדים הספרדים ובני עדות המזרח ושל הסתדרות העובדים הספרדים בתל אביב.

120 'מדוע מפלה הסתדרות העובדים בין אשכנזי לספרדי?', דאָר הַיּוֹם, 20.3.1933.

